

Особливості визначення в Україні походження дитини, народженої сурогатною матір'ю

Features of parentage of the child born by surrogate mother in Ukraine

Надія Гуменна

Ключові слова:

сурогатне материнство, генетичні батьки, походження дитини, допоміжні репродуктивні технології, сурогатна мати.

Key words:

surrogate motherhood, genetic parents, parentage of the child, assisted reproductive technologies, surrogate mother.

Постановка проблеми. Народження дитини – це не тільки найважливіша подія в житті її батьків, а й подія, яка зачіпає інтереси суспільства та держави. Народження людини, громадянина певної держави – це поява юридичної особи з уже наявними правами (право на ім'я, громадянство тощо) і гарантіями (допомога при народженні дитини, медичне забезпечення). За законодавством, самого факту біологічного народження недостатньо для набуття народженою дитиною громадянської правосуб'єктності. Необхідно юридично оформити її «народження», здійснивши державну реєстрацію в органах РАЦСу (в окремих випадках таке оформлення відбувається за рішенням суду), і в такий спосіб визначити походження дитини.

Відповідно до Конституції України, діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним¹. Шлюбно-сімейне законодавство України не передбачає різниці між дітьми, батьки яких перебувають у шлюбі між собою, і дітьми, народженими матір'ю, яка не перебуває у шлюбі. Ніяких моральних і правових обмежень такі діти не зазнають, існує лише різний порядок визначення їх походження.

Загальними підставами виникнення прав та обов'язків батьків і дитини є походження дитини від них, тобто наявність кровного споріднення й реєстрація цього походження в порядку, встановленому законом. Однак походження дитини від батьків може бути не лише біологічно «кровним», а й соціальним. Як справедливо зазначає Х.І. Вонсович, «особливого значення в нашій країні набуває теорія соціального батьківства (материнства), яке є результатом застосування допоміжних репродуктивних технологій. Відповідно до цієї теорії, підставою виникнення батьківських прав та обов'язків може бути не тільки біологічне походження (кровна спорідненість), а й соціальний зв'язок»². Тому, видається, питання визначення походження дитини, зачатої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій, зокрема народженої сурогатною матір'ю, потребує особливої уваги.

Сьогодні програма сурогатного материнства значно прогресувала і здійснюється на найвищому технологічному рівні. Оскільки застосування цього методу лікування безпліддя постійно зростає, відповідно, збільшується необхідність серйозного правового підходу до цього питання.

Стан дослідження проблеми. Вітчизняною юридичною наукою вже не раз досліджувались поняття «сурогатне материнство», його зміст і сутність, особливості договірних відносин у цій сфері, проводився аналіз сучасного правового регулювання такої репродуктивної технології тощо. Зокрема, ця проблема не залишилась поза увагою в наукових працях Н.А. Аблятіпової, Л.С. Айвазян, С.В. Антонова, С.Б. Булеци, В.А. Ватрас, І.В. Венедіктової, І.Я. Верес, А.О. Дутко, П.Ю. Козіна, А.С. Коломійця, Ю.В. Коренги, О.В. Культенка, В.А. Москалюк, О.В. Оніценка, Т.І. Петровці, І.М. Риженко, М.В. Сопель та ін. Однак, на нашу думку, питання щодо реєстрації «сурогатного» малюка достатньо не висвітлені й потребують додаткового наукового опрацювання.

¹ Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр>.

² Вонсович Х.І. Презумпція материнства генетичної матері / Х.І. Вонсович // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». – 2015. – № 2. – С. 84.

Метою статті є дослідження особливостей визначення походження дитини, народженої сурогатною матір'ю, та виокремлення проблемних моментів, які можуть виникати на цьому шляху.

Виклад основного матеріалу. Сучасна медицина вже давно працює над проблемою безпліддя, сьогодні пропонує безліч варіантів для вирішення репродуктивних питань. Але бувають випадки, коли організм жінки, незважаючи на всі зусилля лікарів, не в змозі зачати й виносити дитину. Тоді альтернативою штучному заплідненню є сурогатне материнство.

Україна – одна з небагатьох країн світу, де використання більшості допоміжних репродуктивних технологій (далі – ДРТ), зокрема сурогатного материнства (далі – СМ), цілком законне навіть на комерційних засадах. Походження дитини, народженої сурогатною матір'ю, визначається відповідно до ч. 2 ст. 123 Сімейного кодексу України (далі – СК України). Так, у разі перенесення в організм іншої жінки ембріона людини, зачатого подружжям (чоловіком і жінкою) в результаті застосування ДРТ, батьками дитини є подружжя. Крім того, у нашій державі, щоб уникнути численних позовів, оспорювання материнства біологічної матері сурогатною матір'ю не допускається (ч. 2 ст. 139 СК України)³.

Як бачимо, наведені положення національного законодавства спрямовані на забезпечення захисту прав дитини та прав подружжя, що є біологічними батьками дитини. Гарантоване в Україні право безплідної пари визнаватися батьками народженої сурогатною матір'ю дитини є, без сумніву, позитивним моментом. Варто зазначити, що така законодавча норма оцінюється в сучасній літературі неоднозначно. Окремі науковці, відстоюючи пріоритет сурогатної матері у вирішенні питання про визначення походження дитини, вважають, що стан вагітності робить її ближчою до дитини, ніж генетичну матір. Це пояснюється тим, що в процесі виношування ембріона між ним і сурогатною матір'ю виникає особливий біологічний та емоційний зв'язок, який дасть про себе знати тільки після народження дитини⁴. Саме це є підставою для врахування інтересів сурогатної матері під час фіксації батьків дитини⁵. Тож у багатьох країнах права на народжену дитину належать саме сурогатній матері, і лише від неї залежить, віддасть вона народжену нею дитину генетичним батькам чи ні. Однак ми солідарні з позицією українського законодавця й тих науковців, які дотримуються думки, що «батьками дитини має визнаватися подружжя, яке є замовниками й надало генетичний матеріал, так як біологічне споріднення визначається саме цим, а не виношуванням дитини»⁶.

Надаючи перевагу подружній парі, можна досягти мети сурогатного материнства, а саме вирішення проблеми безпліддя осіб, які хочуть стати батьками, але не володіють природною здатністю до дітородження. Така позиція також продемонстрована в доповіді Комісії з реформи права провінції Онтаріо (Канада) «Штучне відтворення людського життя і пов'язані з цим справи», у якій сказано, що генетичних батьків необхідно розглядати як батьків дитини в ході вирішення будь-яких юридичних питань, а сурогатна мати не повинна мати жодних правовідносин із дитиною. Відповідно, дитина одразу після народження передається генетичним батькам. У разі відмови сурогатної матері від такого передавання передбачається можливість винесення судом відповідної постанови. Більше того, якщо існують підозри про намір сурогатної матері відмовитись віддати дитину, рекомендується надати суду право винести рішення ще до її народження. Комісією також рекомендовано під час реєстрації народження батьками вказувати генетичних батьків, а сурогатну матір у книгах реєстрації актів цивільного стану не згадувати⁷.

Важливою й такою, що свідчить на користь презумпції батьківства подружжя-замовників «сурогатного» малюка, вважаємо думку І.О. Михайлової, що особи, які звернулися за допомогою до сурогатної матері, як правило, є досить забезпеченими людьми, а отже, і дитина, яка народилася в такій парі, житиме в достатку. Водночас сурогатними матерями зазвичай стають жінки, які в такий спосіб хочуть покращити своє матеріальне становище, а отже, й умови виховання дитини в них будуть на щабель нижчими. Залишаючись у сурогатної матері, дитина водночас позбавляється своїх суб'єктивних цивільних прав, а саме умов на подальшу освіту та розвиток⁸.

³ Сімейний кодекс України від 10.01.2002 // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/2947-14>.

⁴ Пчелинцева Л.М. Семейное право России : [учебник для вузов] / Л.М. Пчелинцева. – 6-е изд., перераб. – М. : Норма; ИНФРА-М, 2010. – С. 284.

⁵ Антокольская М.В. Семейное право : [учебник] / М.В. Антокольская. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристь, 2002. – С. 184.

⁶ Малеина М.Н. Человек и медицина в современном мире : [учебное и практическое пособие] / М.Н. Малеина. – М. : БЕК, 1995. – С. 99.

⁷ Бруй М.Г. Суррогатное материнство: каким ему быть? / М.Г. Бруй // Юридический журнал. – 2005. – № 3. – С. 59.

⁸ Михайлова И.А. Законодательство, регулиующее установление происхождения детей, нуждается в корректировке / И.А. Михайлова // Вопросы ювенальной юстиции. – 2009. – № 2. – С. 18.

Реєстрація дитини, зокрема, народженої за допомогою методу сурогатного материнства здійснюється в установленому чинним законодавством України порядку. Державна реєстрація народження дитини проводиться з одночасним визначенням її походження та присвоєнням їй прізвища, імені по батькові⁹. Підставами для проведення державної реєстрації народження дитини є медичне свідоцтво про народження (форма № 103/о), форма якого затверджена Наказом Міністерства охорони здоров'я України від 08.08.2006 № 545, що видається закладами охорони здоров'я незалежно від підпорядкування та форми власності, де приймаються пологи. Державна реєстрація народження дитини проводиться за письмовою або усною заявою батьків чи одного з них за місцем її народження або за місцем проживання батьків не пізніше одного місяця з дня її народження. Одночасно із заявою про державну реєстрацію народження подаються та в актовому записі про народження зазначаються паспорти або паспортні документи, що посвідчують особи батьків (одного з них), документ, який є підставою для внесення відомостей про батька дитини (свідоцтво про шлюб, спільна заява матері та батька дитини, заява матері).

Відповідно до п. 11 глави 1 розділу III Правил державної реєстрації актів цивільного стану в Україні (далі – Правил)¹⁰, затверджених Наказом Міністерства юстиції України від 18.10.2000 № 52/5, у разі народження дитини жінкою, якій в організм було перенесено ембріон людини, зачатий подружжям у результаті застосування ДРТ, державна реєстрація народження проводиться за заявою подружжя, яке дало згоду на таке перенесення. У цьому разі одночасно з документом, що підтверджує факт народження дитини цією жінкою, подається заява про її згоду на запис подружжя батьками дитини, справжність підпису на якій має бути нотаріально засвідченою, а також довідка про генетичну спорідненість батьків (матері чи батька) з плодом. При цьому в графі «Для відміток» актового запису про народження робиться такий запис: «Матір'ю дитини згідно з медичним свідоцтвом про народження є громадянка (прізвище, власне ім'я по батькові)», а також зазначаються найменування закладу (установи), що видав(ла) довідку, дата її видачі та номер, дані нотаріуса (прізвище й ініціали, нотаріальний округ чи державна нотаріальна контора), дата та яким реєстровим номером засвідчено справжність підпису жінки на заяві про її згоду на запис подружжя батьками дитини.

Ураховуючи вищевикладене, можемо резюмувати, що для реєстрації дитини, народженої сурогатною матір'ю, необхідними є такі документи:

- заява подружжя про державну реєстрацію народження дитини;
- паспорти подружжя;
- свідоцтво про шлюб;
- медичне свідоцтво про народження дитини;
- нотаріально засвідчена письмова заява сурогатної матері про згоду на запис подружжя батьками дитини;
- довідка про генетичну спорідненість батьків (матері чи батька) з плодом.

Досліджуючи питання визначення походження дитини, народженої в результаті застосування ДРТ, окремі науковці до документів, необхідних для реєстрації такої дитини, зараховують також згоду чоловіка сурогатної матері на участь у програмі, оскільки на нього поширюється презумпція батьківства¹¹. Нам видається це зайвим, оскільки одружена жінка, відповідно до чинного законодавства України, просто не може брати участь у програмі СМ без письмової згоди її чоловіка¹². Та й законодавець не вказує на необхідність наявності такої згоди під час реєстрації дитини.

Позитивним моментом вітчизняного законодавства є той факт, що реєстрація дитини генетичними батьками відбувається звичайним шляхом, а не через процедуру усиновлення. Тож подружжя, яке «замовило» дитину, отримує звичайне свідоцтво про народження. Крім того, законодавство України не вимагає засвідчувати відмову сурогатної матері від дитини в суді чи іншому державному органі. Єдиним застереженням науковці називають положення Правил про письмову згоду сурогатної матері на реєстрацію бать-

⁹ Про державну реєстрацію актів цивільного стану : Закон України від 01.07.2010 // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 38. – Ст. 509. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17>.

¹⁰ Правила державної реєстрації актів цивільного стану в Україні : Наказ Міністерства юстиції України від 18.10.2000 № 52/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00>.

¹¹ Дутко А.О. Визначення походження дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій / А.О. Дутко // Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі : зб. наук. ст. за матеріалами II Міжнар. наук.-практ. конф., 10 квіт. 2014 р. – Житомир : ЖНАЕУ, 2014. – С. 159.

¹² Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : Наказ Міністерства охорони здоров'я України від 09.09.2013 № 787 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13>.

ками дитини подружжя¹³. Така вимога є необґрунтованою, оскільки не відповідає інтересам насамперед подружжя. Сурогатна мати на момент укладення договору сурогатного материнства повинна усвідомлювати його правові наслідки. Волевиявлення сурогатної матері щодо згоди передати дитину генетичним батькам утілюється в договорі сурогатного материнства й не може бути зміненим після народження дитини¹⁴.

Для іноземних громадян жодних обмежень щодо участі в програмі СМ в Україні не існує. Законодавець лише покладає на них обов'язок повідомляти адресу тимчасового проживання до моменту оформлення документів і виїзду з країни для здійснення патронажу спеціалістами з педіатрії та спостереження. Однак через те, що не всі країни визнають СМ, виникають проблеми виїзду іноземців із дитиною до місця свого проживання, відповідно, виникає великий ризик залишення таких дітей в Україні. Саме тому видається правильним рішення, запропоноване в проекті Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо обмежень у використанні допоміжних репродуктивних технологій» (реєстр. № 8282), про введення заборони на застосування СМ для громадян тих іноземних країн, де такий метод не визнається на законодавчому рівні. Можливо, такий підхід дещо дискримінує права іноземців, які бажають скористатися програмою СМ в Україні, однак це дасть змогу запобігти таким жадливим ситуаціям, коли іноземці, бажаючи приховати дитину від паспортного-митного контролю, перевозять її в нелюдських умовах (багажних відсіках, сумках тощо). Так, широкого розголосу набула справа громадян Франції, які в березні 2011 року намагалися таємно вивезти з України дітей, народжених сурогатною матір'ю, заховавши їх у меблеву скриню салону автомобіля¹⁵.

Повертаючись до норми СК України, яка визначає походження дитини, народженої методом СМ, неможливо оминати увагою той факт, що законодавець, крім презумпції батьківства (материнства), передбачив ще й певні обмеження щодо участі в програмах СМ. Насамперед цей метод ДРТ не є доступним для громадян, які не перебувають у зареєстрованому шлюбі, та іноземних громадян, які перебувають у зареєстрованих одностатевих шлюбах (адже в законі чітко зазначено, що можливе перенесення ембріона людини, зачатого лише чоловіком і жінкою). Щодо правильності такого рішення ще не раз дискутуватимуть науковці. Одні підтримують таку ініціативу законодавця, вважаючи, що найбільш сприятливі умови для становлення й розвитку особистості дитини наявні в повноцінній сім'ї, що складається з обох батьків¹⁶. Інші переконані, що встановлення такого обмеження законодавства є порушенням, зокрема, ч. 2 ст. 36 СК України, яка передбачає, що шлюб не може бути підставою для надання особі пільг чи переваг, а також для обмеження її прав і свобод, які встановлені Конституцією й законами України¹⁷. Не можна не погодитись із думкою О.А. Явор: «Нерозумні заборони істотно обмежують права тих людей, які хочуть стати батьками за допомогою репродуктивних технологій, породжують «репродуктивний» туризм. Право на продовження роду природне, невід'ємне право будь-якої людини. Треба надати шанс людям, які бажають стати батьками за допомогою ДРТ»¹⁸.

Крім того, законодавцем дозволене лише гестаційне або повне сурогатне материнство, що передбачає використання біологічних матеріалів генетичних батьків, тоді як існує ще й часткове або гендерне сурогатне материнство, за якого сурогатна мати надає власні ооцити, тобто має з дитиною, яку виношує, генетичний зв'язок¹⁹. Уважаємо, що такою позицією законодавець запобігає спробі сурогатної матері вимагати залишити дитину собі, адже при гестаційному сурогатному материнстві жінка, яка виношує дитину, не може передати їй свій генетичний код, а це передбачає, що дитина ніяк не пов'язана з нею.

¹³ Антонов С.В. Правове регулювання застосування допоміжних репродуктивних технологій і захист прав їх учасників в Україні та за кордоном / С.В. Антонов // Управління закладом охорони здоров'я. – 2009. – № 6. – С. 16.

¹⁴ Верес І.Я. Проблеми правового регулювання сурогатного материнства / І.Я. Верес // Адвокат. – 2013. – № 3 (150). – С. 28; Вонсович Х.І. Презумпція материнства генетичної матері / Х.І. Вонсович // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». – 2015. – № 2. – С. 87.

¹⁵ Вирок Березівського районного суду Закарпатської області від 17 травня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/15625789>.

¹⁶ Худякова О.Ю. Развитие законодательства России и США об установлении происхождения детей / О.Ю. Худякова // Международное публичное и частное право. – 2009. – № 4. – С. 42.

¹⁷ Колінчук Х.Г. Деякі аспекти правового регулювання сурогатного материнства в Україні : Стаття про зловживання батьківськими правами / Х.Г. Колінчук // Google Docs [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://docs.google.com/document/d/1aAronAye3ZgOD.../edit?usp=sharing>.

¹⁸ Явор О.А. Правові аспекти сурогатного материнства / О.А. Явор // Університетські наукові записки. – 2012. – № 4 (44). – С. 132.

¹⁹ Дахно Ф.В. Сурогатне материнство / Ф.В. Дахно // Жіночий лікар. – 2007. – № 3. – С. 15. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://z-l.com.ua/ua/article/>.

Висновки. Підсумовуючи наведене, необхідно визнати, що правове регулювання сурогатного материнства в Україні не лише не пасе задніх, а й за багатьма ознаками може слугувати прикладом для інших країн. Водночас, незважаючи на досить успішну практику, залишається ще багато спірних питань, які потребують дослідження та пошуку вирішення, оскільки від цього безпосередньо залежать результативність СМ і подальші перспективи застосування.

Анотація

У статті досліджуються особливості визначення в Україні походження дитини, народженої сурогатною матір'ю, виокремлюються проблемні моменти, які можуть виникати на цьому шляху. Аналізується національне законодавство, що регулює застосування сурогатного материнства, підкреслюються наявні прогалини та недоліки, які потребують усунення. Розглядаються особливості застосування сурогатного материнства в Україні для іноземних громадян.

Summary

In the article the author examines the features of parentage of the child born by surrogate mother in Ukraine and distinguishes problem areas that may arise on that way. The presented article is devoted also analysis of national legislation governing the use of surrogate mothers, highlighted gaps and shortcomings that need removal. Author considered the features of the surrogate motherhood in Ukraine for foreign citizens.

Використана література:

1. Конституція України від 28.06.1996 // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/254к/96-вр>.
2. Вонсович Х.І. Презумпція материнства генетичної матері / Х.І. Вонсович // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». – 2015. – № 2. – С. 77–88.
3. Сімейний кодекс України від 10.01.2002 // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 21–22. – Ст. 135. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/go/2947-14>.
4. Пчелинцева Л.М. Семейное право России : [учебник для вузов] / Л.М. Пчелинцева. – 6-е изд., перераб. – М. : Норма ; ИНФРА-М, 2010. – 719 с.
5. Антокольская М.В. Семейное право : [учебник] / М.В. Антокольская. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2002. – 336 с.
6. Малеина М.Н. Человек и медицина в современном мире : [учебное и практическое пособие] / М.Н. Малеина. – М. : БЕК, 1995. – 260 с.
7. Бруй М.Г. Суррогатное материнство: каким ему быть? / М.Г. Бруй // Юридический журнал. – 2005. – № 3. – С. 57–61.
8. Михайлова И.А. Законодательство, регулирующее установление происхождения детей, нуждается в корректировке / И.А. Михайлова // Вопросы ювенальной юстиции. – 2009. – № 2. – С. 17–20.
9. Про державну реєстрацію актів цивільного стану : Закон України від 01.07.2010 // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 38. – Ст. 509. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2398-17>.
10. Правила державної реєстрації актів цивільного стану в Україні : Наказ Міністерства юстиції України від 18.10.2000 № 52/5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0719-00>.
11. Дутко А.О. Визначення походження дитини, народженої в результаті застосування допоміжних репродуктивних технологій / А.О. Дутко // Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі : зб. наук. ст. за матеріалами II Міжнар. наук.-практ. конф., 10 квіт. 2014 р. – Житомир : ЖНАЕУ, 2014. – С. 158–160.
12. Про затвердження Порядку застосування допоміжних репродуктивних технологій в Україні : Наказ Міністерства охорони України від 09.09.2013 № 787 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1697-13>.
13. Антонов С.В. Правове регулювання застосування допоміжних репродуктивних технологій і захист прав їх учасників в Україні та за кордоном / С.В. Антонов // Управління закладом охорони здоров'я. – 2009. – № 6. – С. 11–19.
14. Верес І.Я. Проблеми правового регулювання сурогатного материнства / І.Я. Верес // Адвокат. – 2013. – № 3 (150). – С. 27–31. – С. 28; Вонсович Х.І. Презумпція материнства генетичної матері / Х.І. Вонсович // Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія». – 2015. – № 2. – С. 77–88.
15. Вирок Берегівського районного суду Закарпатської області від 17 травня 2011 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/15625789>.

16. Худякова О.Ю. Развитие законодательства России и США об установлении происхождения детей / О.Ю. Худякова // Международное публичное и частное право. – 2009. – № 4. – С. 42.
17. Колінчук Х.Г. Деякі аспекти правового регулювання сурогатного материнства в Україні : Стаття про зловживання батьківськими правами / Х.К. Колінчук // Google Docs [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://docs.google.com/document/d/1aAronAye3ZgOD.../edit?usp=sharing>.
18. Явор О.А. Правові аспекти сурогатного материнства / О.А. Явор // Університетські наукові записки. – 2012. – № 4 (44). – С. 127–133.
19. Дахно Ф.В. Сурогатне материнство / Ф.В. Дахно // Жіночий лікар. – 2007. – № 3. – С. 15. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://z-l.com.ua/ua/article/>.

Надія Гуменна,
кандидат юридичних наук,
викладач кафедри філософії та суспільних дисциплін
Державного вищого навчального закладу
«Тернопільський державний медичний університет імені І.Я. Горбачевського
Міністерства охорони здоров'я України»